

II. FEJEZETEK DEBRECEN KORAI
ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉBŐL

Horváth Péter

HORVÁTH PÉTER

„ELFÚJTA A SZÉL” – ÍGY LETT „CSONKA” A DEBRECENI KISTEMPLOM

Éppen 110 esztendővel ezelőtt 1907. április 19-én hatalmas széllel kísért vihar tört Debrecenre. Az egész napon át tartó szélsőséges időjárás a városban hatalmas károkat okozott, és megromgálta a Kistemplom kupoláját is. A korabeli sajtó részletesen beszámolt a történekről és később is, szinte naponta hűségesen tudósított a templomtorony körüli fejleményekről: a vihar okozta veszteségekről, a károk elhárításáról és arról is, hogy mi lesz a sorsa a sérült toronysíksaknak. A végeredményt minden debreceni ismeri, hiszen a köznyelv nem véletlenül nevezte el Csonka templomnak a jelenleg is álló legrégebbi, XVIII. századra datálható szentélyünket, a debreceni Református Kistemplomot.

1. kép A Piac utca látképe 1901-1907. között egy képeslapon ¹

¹ DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár

1. A debreceni Kistemplom történetének áttekintése

Mielőtt kitérnénk arra, hogyan is vált a debreceni Református Kistemplom Csonka templommá, mindenképpen szót kell ejtenünk Debrecen legrégebbi, ma is álló szentélyének történetéről, amelyre egyébként már 1907-ben is nagy figyelmet fordítottak, amikor megrongálódott a templom kupolája. A korabeli helyi sajtó ugyanis meghatározó helytörténeti értékkel bíró írást közölt a Vasárnapi Ujság lapjain. A szerző személyére következtetni azonban ebből a közlésből sokáig nem tudtunk, mivel azt sajnos nem szignálta. Szerencsénkre később, 1908-ban a Debreczeni Képes Kalendáriumban is megjelent a hivatkozott, akkor már képekkel is ellátott, bővített cikk, amely mint kiderült, Zoltai Lajos tollából származik. Tekintsük át most tehát mi is a Kistemplom történetét, kiegészítve Zoltai Lajos kutatását mindazzal, ami az elmúlt 110 évben kiderült a cívisváros ma is látogatható, legrégebbi templomáról!

2. kép A Kistemplom látképe a Kossuth utca felől 1896-1907. között ²

² DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár

A Kistemplom helyén feltehetően már a XVII. század közepén is állt egy istentiszteletre szolgáló szerény imaház, amit a városi jegyzőkönyvek egyszerűen „szinnek” neveztek, feltehetően azért, mert ezen az élénk forgalmú helyszínen korábban vásári csarnoknak, tehát szinnek használták a szóban forgó helyiséget. Ez az úgynevezett „szín” volt tehát a cívisváros második temploma a gótikus stílusú András templom mellett, amelynek első lelkésze Vetési Sándor volt, akinek hivatalba állásával 1661-ben a negyedik prédikatori állást szervezte meg a városi tanács. Valamikor 1671-1681 között vagy újjáépítették, vagy ami kézenfekvőbb, kibővítették az épületet, legalábbis erre engednek következtetni azok a szűkszavú városi jegyzőkönyvek, amelyek szerint 1671-ben Csatári Bálint szenátor a szín építési költségeinek egy részét magára vállalta, valamint azok az adományok, amelyek az 1679-re keltezhető városi számadásban a Német utcai – mai Széchenyi utca – új templom épületére addig összegyűltek.³ Feltehetően a fából készült színt ekkorra építhették át részint téglafalazatúra, amelyet talán éppen ettől az időponttól kezdtek Kis(ebb), vagy Új Templomként emlegetni.⁴

A Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-1706. között a lakosság kétszer is elhagyta a várost, a bevonuló császári katonák pedig megszenségtelenítették a templomot. Berendezését tönkretették, majd ló- és ökoristállónak használták...⁵ Az 1711-es szatmári békekötés után Debrecen népességnövekedésének üteme azonban ismét felgyorsult, illetve a korábbi sanyargatásokat is lassanként kezdte kiheverni a város. Így, bár 1704-1705. körül egy új református templomot emeltek a külső Ispotály területén, a cívisek egyre inkább igényelték azt, hogy a település középpontjában álló szín helyett is egy nagyobb és díszesebb szentélyt emeljenek. Más is motiválta azonban Debrecen református hitű lakosságát, ez pedig nem volt más, mint a rekatolizáció folyamata, ami kénytelen kelleltlen, de a település Szabad Királyi Városi rangra emelkedésével a maradandóság városába is begyűrűzött.

Már 1703-ban is felmerült a császáriak oldaláról az az ötlet, hogy egy katolikus templomot is építeni kellene a városban, így tehát nem véletlen, hogy éppen ekkor kezdték meg a Debrecenhez ezer szállal kötődő Komáromi Csipkés György által fordított biblia felettébb drága, mintegy 30.000 forint költséget is meghaladó nyomtatását, illetve a debreceni Kistemplom kivitelezési munkálatait, amikor is császári akaratra a Római Katolikus Egyház Gróf

³ ZOLTAI LAJOS 1907:1-2.

⁴ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

⁵ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

Csáky Imre nagyváradai bíboros püspök és Bakó nagyprépost által bőkezűen támogatott katolikus kultuszt és intézményeit megpróbálta visszaplántálni Debrecen ízig-vérig reformátussá vált világába.⁶

A templom építési munkálatait egyébként az is előmozdította, hogy 1719. július 17-én a Czegléd – napjaink Kossuth utcája – és a Piac utca, a város 400 házával, valamint patikájával, nyomdáival és a régi szentélynek használt színnel együtt porrá égett. Nem is tétlenkedtek ezek után sokat az új templom kivitelezésével, a munkálatokat ugyanis még ezen év szeptemberének elején megkezdték. Az alapkövetételre 1720. április 22-én került sor, 1720 tavaszára pedig már tető is volt a templom hajóján, amelyet azonban csak valamikor 1721 nyarán boltoztak be. Ebben az évben készültek el a templom „portikuszai” is, amelyek alatt az épület homlokzatához csatlakozó bejáratozat, vagy a templomhoz kapcsolódó „előcsarnokot”, amolyan bevezető helyiségeket érthettek hajdanán.⁷

A torony alapzatának kiásásához csak 1722-ben fogtak hozzá, ekkor vakolták be a templom már álló falait is. A kupola csúcsára 1725. december 5-én helyezték fel a 26 fél pozsonyi vékányi, 462 font súlyú vörösréz gombot, amelybe állítólag egy réztáblára vésett latin nyelvű emlékiratot rejtettek. Még 1726-ban is folytak a munkálatok, ugyanis ekkor húzták fel a két harangot, illetve 2.985 forintos áron elkészült a templom órája is. Az új templomban tartott legelső istentisztelet idejét nem ismerjük, a ránk maradt iratokból azonban az derült ki, hogy 1721. szeptember 15-én már rendeltetésszerűen használhatták a szentélyt, ugyanis a városi számadás szerint a szóban forgó napon 4 darab körmöci aranyat találtak az új templom perselyében.⁸

A városi előljárásság legfeljebb az építkezéssel járó egyéb terheket vállalhatta magára, a templom tehát szinte egészében a város lakói által ingyenesen végzett szekeres-szolgálatok, valamint a hívek önkéntes adományai által valósulhatott meg. Fő donátorként azonban Báthory Szabó András és feleségét, Mészáros Annát szokták megnevezni – sírköveiket a Dobozi temetőből annak felszámolásakor a templomba szállították, így azok napjainkban is ott találhatóak. Báthory Szabó András 1716. november 18-án kelt végrendeletében ugyanis 6.000 magyar forintot, továbbá a mai Podmaniczky-ház – Piac utca 33., Széchenyi utca 1. számú sarok-

⁶ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5., illetve ZOLTAI LAJOS 1908: 121-125.

⁷ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5., valamint ZOLTAI LAJOS 1907: 1-2.

⁸ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

telek – helyén álló egykori ingatlanának, a Német utca – a mai Széchenyi utca – felől elhelyezkedő boltjait is a református egyházra hagyta, amelynek árát szintén a Kistemplom építésére kellett fordítaniuk.⁹

Özvegye külön 300 forintot hagyományozott a templom javára. Mindezekon túl természetesen mások is támogatták lehetőségükhöz mérten a szentély kivitelezését, így Békési Péter és neje, továbbá Diószegi Sámuel, Domokos Miklósné, Dómján István, valamint Komáromi György, Komáromi István és Pósalaky Jánosné, illetve Tóth István is mintegy 100-500 forint közötti adományokat helyezett el a szentély megvalósítására. Természetesen számtalan civis járult még hozzá további kisebb összegekkel az építkezéshez, így a fentebb külön említett felajánlások mellett 1719-1726. között további 8.000 forint gyűlt össze.¹⁰

Bár az egykori ránk maradt városi számadásokból a kivitelezés költségét lehetetlen pontosan megállapítani, Zoltai Lajos számításai szerint azonban az ingyenes fuvarozásokon túl a ráfordítások meghaladhatták a mintegy 15.100 – 15.200 magyar forintot. Az új templom kőműves és ács munkáit feltehetően leginkább külföldi mesterek végezheték. A fellelhető iratok legtöbbször Palczer kőművest említették, míg a gömbbe helyezett réztábla állítólag Burainer Boldizsár kőműves, Kuncz Kristóf ács és Davareczki, vagy Paraveccki György palér, illetve felügyelő nevét örökítette meg a vállalkozás mestereiként. A helybeli iparosok ezúttal feltehetően csak kisebb feladatokkal járultak hozzá a munkálatokhoz.¹¹

A festék még szinte meg sem száradt a torony falazatán, amikor a templom leégett, ugyanis a Csapó utcán Jóna Mihályné vágószíne 1727. március 27-én kigyulladt, az óriási szélvihar miatt 3 óra elteltével pedig szinte az egész város, több mint 600 ház kigyulladt, nem mellesleg lángra kapott az új templom is, amelynek harangjai és az órája is porba hullott, majd elhamvadt.¹²

A tanács bő egy hónap elteltével 1727. május 4-én elrendelte a templom egyszerű fedéllel való borítását, amellyel Kuncz Kristóf egri ács mestert bízták meg. Fizetsége 600 Rhénes forint és 2 gönci hordó bor volt. A templom kőműves munkáját Weingärtner János Leopold, a toronyét pedig később, 1729. május 27-én egy bizonyos Baur vagy inkább Paur János György vállalta el. A város ekkoriban rendelte el azt is, hogy a kivitelező a torony falát 470

⁹ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

¹⁰ ZOLTAI LAJOS 1908: 121-125.

¹¹ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5., illetve ZOLTAI LAJOS 1907: 1-2.

¹² PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

Rhénes forintért mintegy három öllel, azaz 5.6 méterrel magasítsa meg, amiért a fizetésén túl külön ellátást, úgymint ételt és italt nem kapott, azonban épp úgy, mint a többi mesternek napszámosokat és építőanyagot biztosított a város. A felsoroltakon kívül Makula Pál pallér, aki a torony körüli állást is készítette, 60-78 dénárt, a helybeli faragó molnárok 42 dénárt, a kőműves legények 60-66 dénárt, a napszámosok pedig 24 dénárt kaptak. Külön érdekesség, hogy 1729-ből fennmaradt a neve annak az illetőnek, aki a toronyóra mutatótábláját festette. Komáromi Dallos István munkáját 14 forint 40 dénárral honorálták a városi elöljárók.¹³

3. kép A Kistemplom óralapjának egykori mutatói¹⁴

¹³ ZOLTAI LAJOS 1907: 1-2. Megjegyzés: Száz dénár tett ki egy magyar forintot, egy magyar forint pedig kevesebbet ért, mint egy rajnai forint, amelyért 60 krajcárt számítottak.

¹⁴ DMJV. PH. Főépítési Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár. Megjegyzés: A Kistemplom mutatói a debreceni Déri Múzeum állandó Helytörténelmi kiállításán napjainkban is láthatók.

A torony korábbi gombját helyreállították, amelyre 1729-ben 749 forint 4 dénárt költöttek. Még ugyanebben az évben, október 12-én az 1725. évszámmal és az M.B. monogrammal – Michael Baranyi, akkori főbíró nevének rövidítésével – díszített vörösréz vitorlával együtt ismét a magasba emelték a toronygömböt, amelybe a ránk maradt visszaemlékezések szerint ekkor egy, a templom rövid történetét tartalmazó papír emléklapot is elhelyeztek. Ekkor már a korábbi zsindelezés helyett a hagymakupolát is bádoggal borították. A renoválás költségei 1727-1730. között nagyjából meghaladhatták a 4.000-4.500 forintot, amelyből mintegy 800 forint ismét csak önkéntes adakozásból gyűlt össze.¹⁵

A munkálatok az újraöntött harangok magasba emelésével 1731-ben értek véget. Feltehetően az ekkoriban elvégzett renoválások alkalmával készülhetett a templom szokatlan, a mai Széchenyi utcával, s így egyszersmind a templom hosszhajójával is merőlegesen álló keresztirányú hármastetűzet, amelyet egy nemrég fellelt, 1752-ből származó térkép, illetve egy, a térkép által új megvilágításba helyezett későbbi metszet is ábrázol.¹⁶

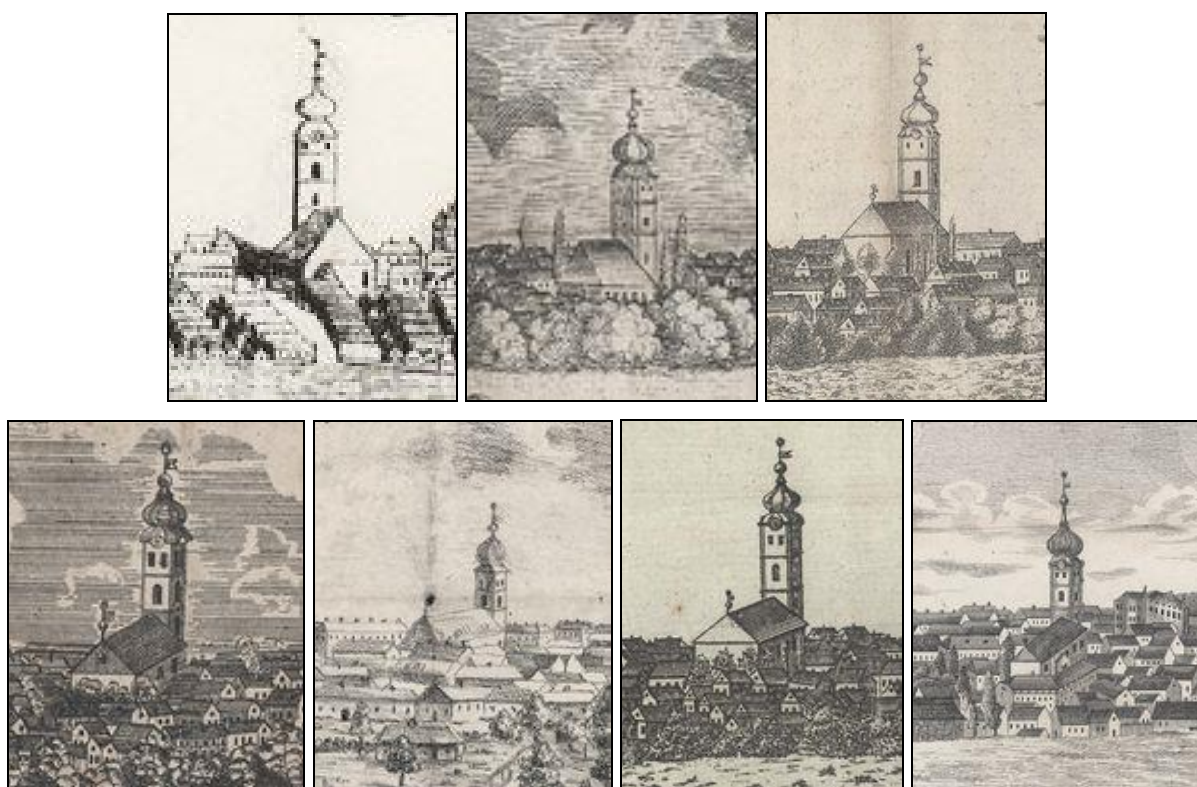
4. kép A Kistemplom hajójának hármastetűzetű tetőzetének ábrázolása¹⁷

¹⁵ ZOLTAI LAJOS 1908: 121-125.

¹⁶ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

¹⁷ KOVÁTS GYÖRGY 1752-es kéziratos várostérképe. Részlet. OSZK. TK. 107. Növedéknapló 1954. B 2864. sz. M?P. 65. Lásd bővebben: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=000107> A letöltés ideje: 2017. XII. 13. illetve DMJV. PH. Főépítési Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár, Endrédi József alkotása, a szűcs céh szabadulólévele német metszete 1783-ból. Részlet. Megjegyzés: A fametszetet valószínűleg hosszú időn át használták, s így a Kistemplom ábrázolása valamivel korábbi lehet a hivatkozott évszámmal. Egyik eredeti példánya a debreceni Déri Múzeumban található. Lásd még: <http://www.haon.hu/orzik-debrecen-tornyait-nagy-epuleteit/3564472> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom azonban ezek után is többször szorult kisebb-nagyobb átalakításokra és felújításokra. A mesterlegények és a gyermekek számára 1758-ban közadakozásból megépítették a karzatot. Az altemplommal nem rendelkező, a laza talaj miatt gerendarácson álló építményen 1766-ban azonban újabb szerkezeti hibák jelentkeztek. A templom egyik kőlába ugyanis, amely a katedrához közel helyezkedett el, meghasadt, s amelynek aláfalazását testi épsége kockáztatásával négy kőműves végezte el. Oswald György tokaji ács 1767-1768. körül új fedelet készített a templomra – a ma is látható tetőformát tehát feltehetően ekkor nyerte el az épület –, továbbá 1788-1789. között is nagyobb beavatkozásokat végeztek, mivel beomlás-tól kellett tartani. A boltozatok megsegítésére ekkor vasrudakat építettek be, illetve kicseréltek jó néhány elöregedett gerendát is. Mindezeket túl Faggyas Gáspár új állványt ácsolt a harangok számára. Az „otromba téglakatedra” helyett 1790-ben Molnár Mihály asztalos mester készített díszes szószéket a Szombathy István adományából emelt hangvető korona alá.¹⁸

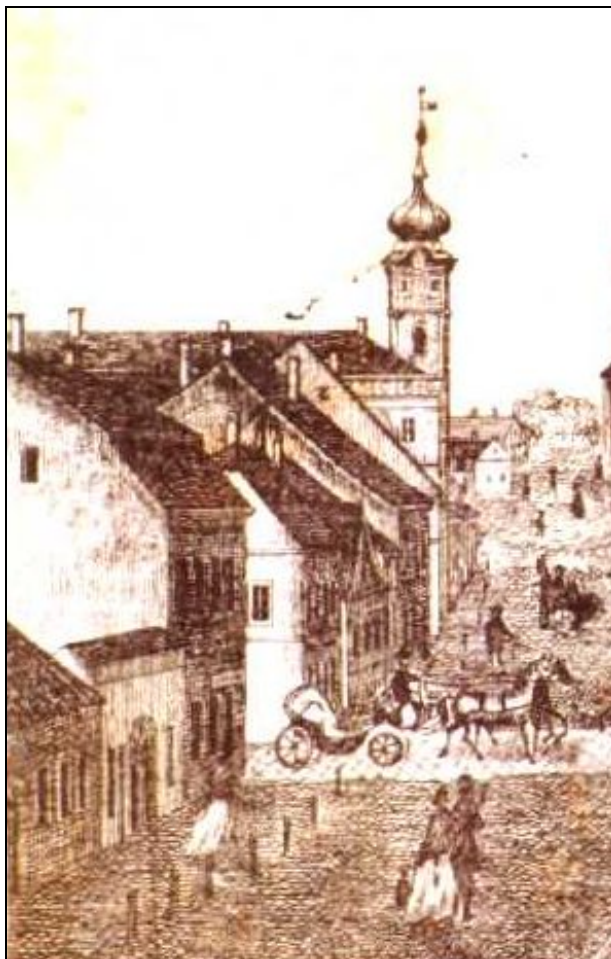

5. kép A Kistemplom ábrázolásai különböző céhleveleken¹⁹

¹⁸ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

¹⁹ DMJV. PH. Főépítési Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár. A Kistemplom ábrázolásai különböző céhleveleken. Részlet. Megjegyzés: Eredeti példányait a debreceni Déri Múzeumban őrzik.

A torony igencsak megsínylette az 1792-es földrengést is, amely után újabb tatarozásra volt szükség, tetejét pedig 1804-ben újfent javítani kellett. Ezt a munkát ekkor ismét Fagyas Gáspár végezte el, 1824-1827. között viszont megint csak hozzá kellett nyúlni az épülethez. A XIX. század harmadik évtizedében újra megrepedt a boltozat, illetve az épület ütökopott állapota ekkorra már igencsak elütött a környéken sorakozó új épületektől. A Német – mai Széchenyi – utca Piac utcára kivezető torkolatát szűkítő templomkerítés bontását pedig a város sürgette egyre inkább. A szentélybelső sötétsége miatt is idővel mind többen panaszkodtak. Az épület süllyedésére gyanakodtak, pedig csak a főutca töltődött fel körülötte. Napjainkban a templom járószintje majd 2 méterrel fekszik mélyebben, mint a Piac utca mai burkolata.²⁰

6. kép A Kistemplom, egy a főutcát ábrázoló XIX. századi grafikán.²¹

²⁰ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

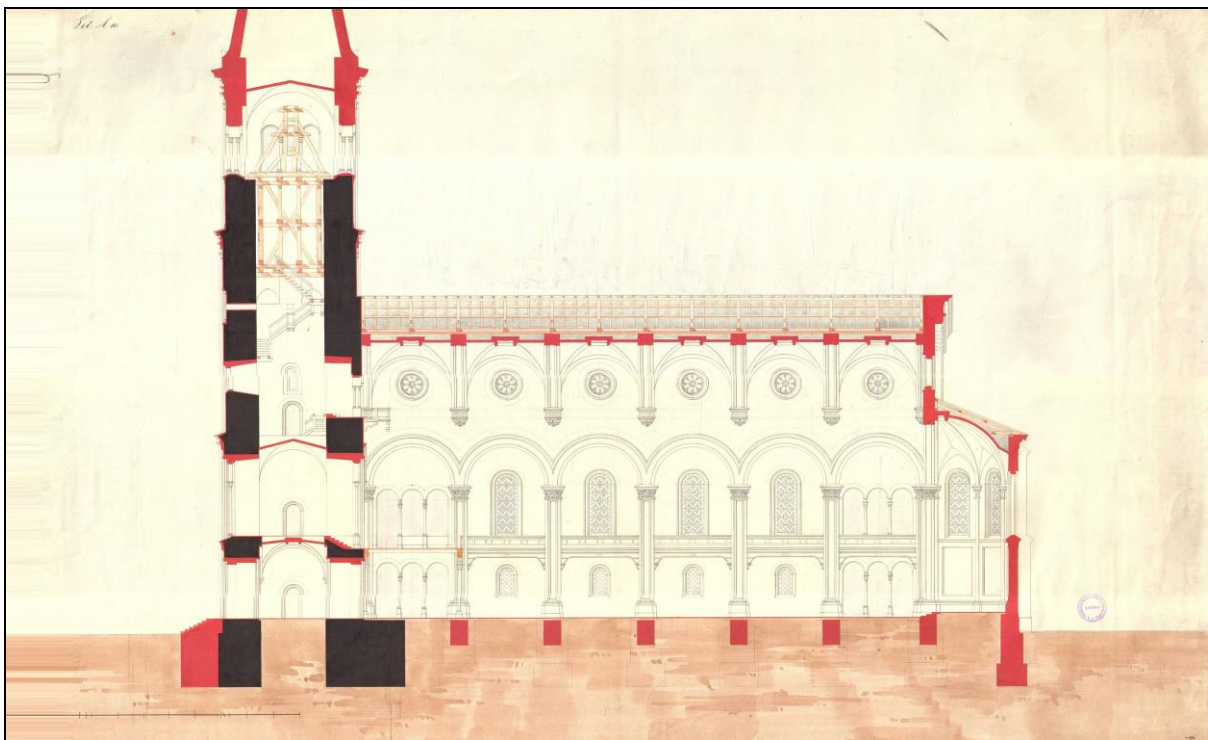
²¹ DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár. A Piac utcát ábrázoló grafika részlete.

Ekkoriban már felvetődött egy új templom építésének gondolata is. Az egyház 1843-ban Ybl Miklós és Pollack Ágoston pesti építészeket bízta meg az új épület terveinek elkészítésével, a nagyszabású munkálatok helyett azonban minden maradt a régiben, így 1844-1845. között Bruckner Erneszt ács és Büller Bálint bádogos reparálgatták tovább a templom tetőzetét. A szűkös pénzügyi források bővítésére ekkoriban vetődött fel talán először az az elképzelés, hogy a templom körül kialakítandó téren esetleg boltokat nyithatnának. „Eskütt polgár” Nagy Sándor és felesége Kapros Julianna 1847-ben nagy összeget adományozott az új Kistemplom építésére. A jelentős pénzalap bővítéséhez ezek után általános gyűjtést rendelt el az egyház, amelyhez hozzászámolták a templomkerítés lebontásával idővel köztérnek átengedett telekrész árát is.

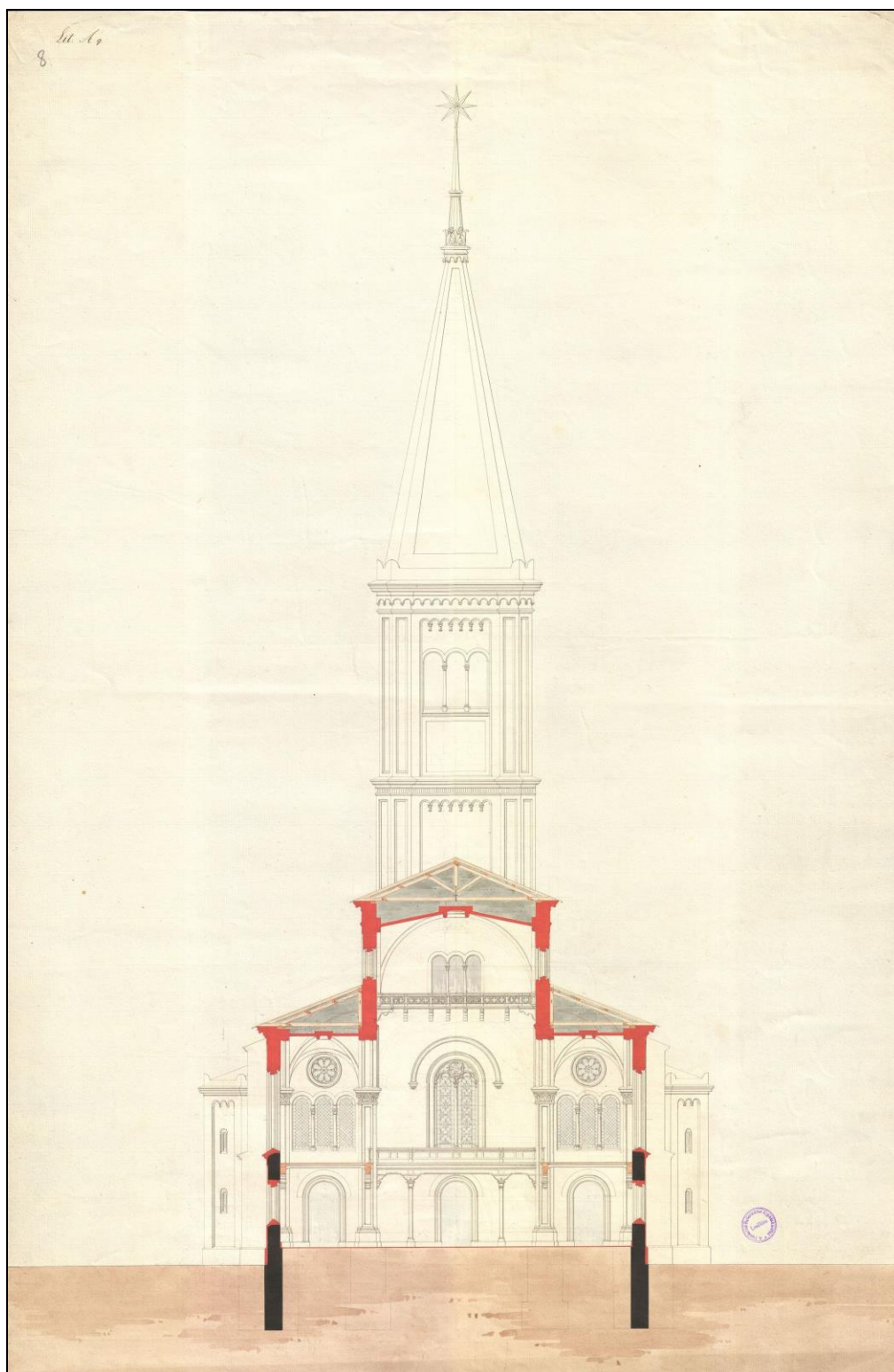
7. kép Ybl Miklós és Pollack Ágost első tervváltozata az új debreceni Kistemplomról. 1841-1842.²²

²² YBL MIKLÓS – POLLACK ÁGOST 1841-1842. Az új debreceni Kistemplom első tervváltozatai. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 5., illetve TtREL II. 29. c. 6. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/temak/reformatus-kistemplom-atepitese-debrecen> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

8. kép Ybl Miklós és Pollack Ágost első tervváltozata az új debreceni Kistemplomról. 1841-1842.²³

²³ YBL MIKLÓS – POLLACK ÁGOST 1841-1842. Az új debreceni Kistemplom első tervváltozatai. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 7., illetve TtREL II. 29. c. 9. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen. Lásd bővebben: <http://ybl.bparciv.hu/temak/reformatus-kistemplom-atepitese-debrecen> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

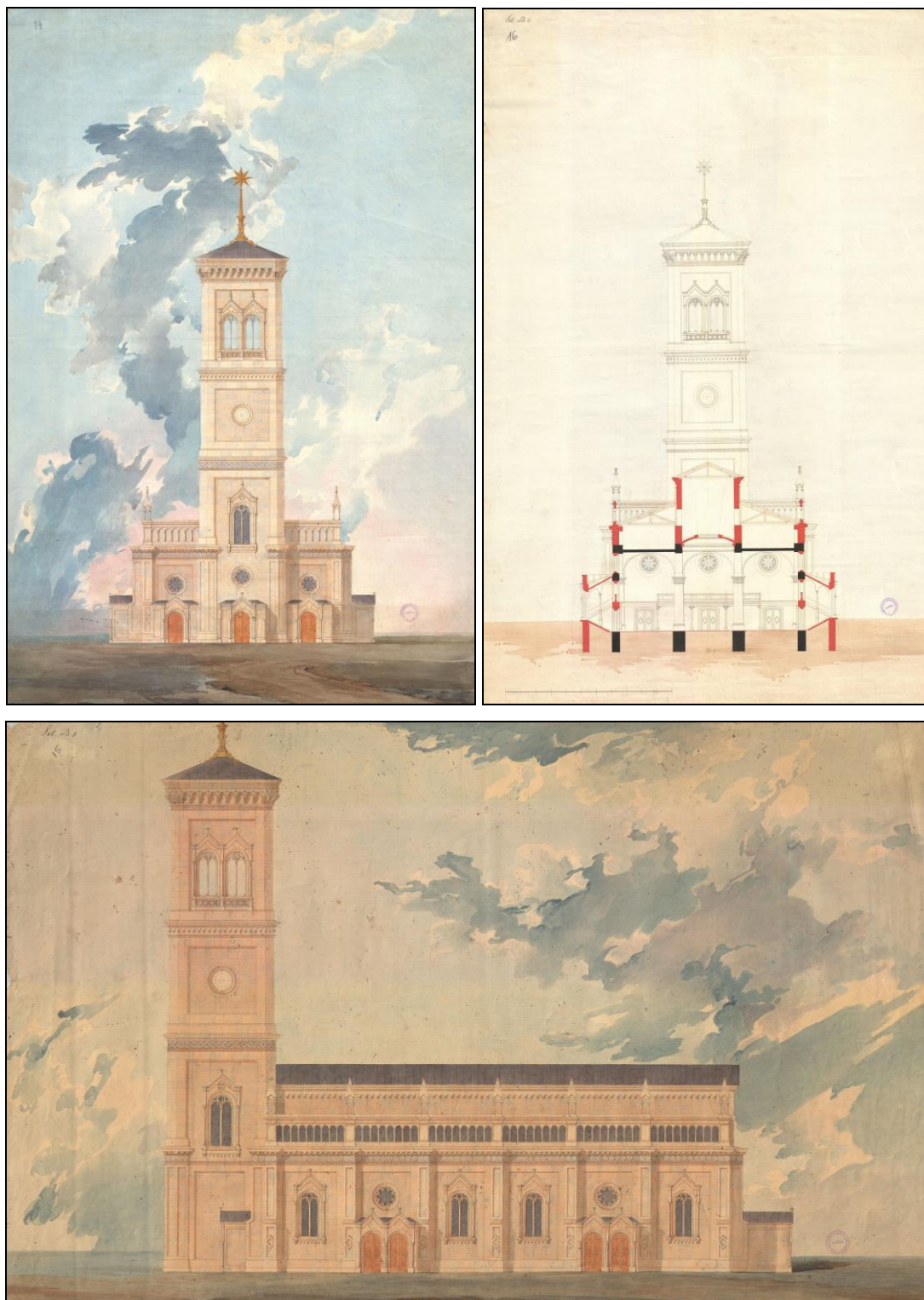
9. kép Ybl Miklós és Pollack Ágost első tervváltozata az új debreceni Kistemplomról. 1841-1842.²⁴

²⁴ YBL MIKLÓS – POLLACK ÁGOST 1841-1842. Az új debreceni Kistemplom első tervváltozatai. Leltári szám: TIREL II. 29. c. 8. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/temak/reformatus-kistemplom-atepitese-debrecen> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

10. kép Ybl Miklós és Pollack Ágost főhomlokzati vázlatja a meglévő és a tervezett épületről. Első változat.
1841-1842.²⁵

²⁵ YBL MIKLÓS – POLLACK ÁGOST 1841-1842. Az új debreceni Kistemplom első tervváltozatai. Leltári szám: TUREL II. 29. c. 10. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/temak/reformatus-kistemplom-atepitese-debrecen> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

11. kép Ybl Miklós és Pollack Ágost második tervváltozata az új debreceni Kistemplomról. 1841-1842. ²⁶

²⁶ YBL MIKLÓS – POLLACK ÁGOST 1841-1842. Az új debreceni Kistemplom második tervváltozatai. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 14., illetve TtREL II. 29. c. 16., valamint TtREL II. 29. c. 15. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/temak/reformatus-kistemplom-atepitese-debrecen> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

Mindeközben nagy jelentőségű tiltakozás vette kezdetét 1860. január 11-én a Kistemplom falai között, amelyre aranybetűs márványtábla is emlékeztet. Ezen a helyen ülésezett ugyanis ekkor az egyházkerület küldöttsége, amely Debrecen polgáraival együtt, tiltakozásul a protestáns egyházak önkormányzatát eltörlő, 1859-ben kiadott császári pátens ellen gyűltek össze. A legenda úgy tartja, hogy több mint 4.000 ember zsúfolódott össze a szentélyben, amelyre válaszul a Kistemplom tornya elé két ágyút vontatott ki az itt állomásozó osztrák hadtest. A ránk maradt hagyomány szerint a kormánybiztos Hanke Leó ekkor kijelentette: „A gyűlést a császár nevében megtiltom!”, amire Balogh Péter püspökhelyettes ekképpen válaszolt: „A Császárok Császára nevében a gyűlést megnyitom!” Ezek után Hanke Leónak köszönhetően mégsem lőtték porrá a templomot, és az ott összegyűlt hívőket. Az ülést megtartották, majd a kialakult országos tiltakozás hatására néhány hónap múlva Ferenc József vissza is vonta rendeletét, amelyre mindaddig nem volt példa. Így tehát az egykori trónfosztás helyszínén, Debrecenben vehette kezdetét 1860-ban a kiegyezéshez vezető rögös út kezdete.²⁷

12. kép A debreceni Kistemplom 1827-1876. között. Ekkor még állt a templom kerítése.²⁸

²⁷ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

²⁸ DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár

Ezek után 1861-ben szinte már természetesnek tűnhet, hogy ismét olyan esemény történt, aminek következtében megint csak újabb felújítást kellett végezni a templom. ²⁹ A presbitérium így 1862-ben ismét elhatározta, hogy új építkezésbe kezd – vagy legalábbis átépítik a Kistemplomot –, így pályázatot hirdettek. A beérkező ajánlatok közül Szkalnitzky Antal, a debreceni színház tervezőjének ötletét részesítették előnyben, amely egy teljesen új épülettel számolt. Az álmokat és az anyagi lehetőségeket összevetve azonban 1865-ben mégis inkább a templom és a torony újabb javítása mellett döntöttek. Ekkor alakították ki az Auer András vaskereskedő özvegyének adományából készülő orgona helyét is, amelyet azonban Kiszél István orgonaépítő majd csak 1880-ra készített el. ³⁰

13. kép Szkalnitzky Antal terve az új debreceni Kistemplomról. 1862. ³¹

²⁹ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5., illetve ZOLTAI LAJOS 1908: 121-125.

³⁰ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5., továbbá ZOLTAI LAJOS 1907: 1-2.

³¹ SZKALNTZKY ANTAL 1862. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen.

Látványosabb beruházásra csak a templomkerítés elbontása után kerülhetett sor, amikor is az utcához csatolt telekrészért 780 ezer db téglával fizetett a város. Gál József debreceni építész tervei alapján 1876-ban 12 üzlethelyiség felépítésével kialakult a mai Révész tér, mindeközben pedig megint csak a szentély átalakítás mellett döntöttek. Így nyerte el tehát a Kistemplom a nagyjából ma is látható neoromán stílusú jellegét, amelynek kivitelezői Szikszay Lajos és Barcsay Miklós helybeli építőmesterek voltak.³²

Az új templom kivitelezéséről azonban még ekkor sem mondtak le teljesen. Erre a célra tekintélyes adomány gyűlt össze, amely a századforduló környékére mintegy 370 ezer koronára rúgott, továbbá az elkészült bazársor bevételeit szintén erre a célra helyezték el a már meglévő pénzalapban.³³ Szerencsére a Kistemplom, bár az 1907-es viharkárok után ismét felmerült a szentély elbontása, bátyaszerű kiképzéssel megmaradhatott az utókor számára.

2. Elfújta a szél...

Arról, hogy pontosan mi is történt 1907. április 19-én azon a tragikus napon, a vihar másnapján megjelenő cikkében a Debreceni újság híven beszámolt. Rettentő vihar dühöngött egész napon át a cívisvárosban és környékén, már reggeltől kezdve esett az eső, majd havazásba fordult az idő. A Hortobágyot még a jégeső sem kímélte, azonban a legelviselhetlenebbnek mégis az az óriási szélvihar bizonyult, amely lecsapott a városra és külterületére, és amely egész álló nap tombolt. A Hortobágyon tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a hirtelen lehúléssel érkező orkán akadálytalanul söpört végig a tájon, így a magángazdák addig kihajtott jószágai között a jég és a vihar igencsak nagy kárt okozott. Az állatokat bár beterelték a szárnyékokba, de mindez addigra már sajnos igencsak kevés védelmet nyújthatott az átfázott jószágoknak, amelyek közül a fiatal állomány szenvedte meg leginkább az ítéletidőt. Igen sok el is hullott közülük, mivel a téli istállózás után nem bírták ki a szokatlan hideget.

A település ebben a tekintetben szerencsésebbnek bizonyult, mivel Udvarhelyi Géza városgazda ekkor még nem engedte kihajtani Debrecen jószágállományát. Ő maga viszont kint tartózkodott a vihar kezdetén a Hortobágyon. Elbeszéléséből tudjuk, hogy a lovak alig

³² ZOLTAI LAJOS 1908: 121-125., valamint PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

³³ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5., továbbá ZOLTAI LAJOS 1907: 1-2.

bírták húzni az észak felé haladó kocsikat, sőt, az orkán az országút fáit a szeme láttára döntötte ki egymás után. Nem csak a külterületen okozott azonban nagy károkat az ítéletidő, hiszen Debrecen utcáin is mindenütt látszottak a pusztítás nyomai. A földön mindenfelé fedélcserepek és zsindelek heverték, a Mester és Rákóczi utcákon pedig kidöntött kerítések sora és derékban kettétört fák látványa fogadta az arra járókat. Estefelé már ugyancsak beszéltek a szomszéd községekből érkezők, hogy a vihar temérdek kárt okozott, sőt sok helyen a házak tetejét is lehordta a szél, amely ekkor 1907. április 19-én, pénteken a Kistemplom tornyának tetejét is felszaggatta. Az egész nap tomboló pusztítás a bádogtetőt az épület északi oldalán foszlányokra tépte, olyannyira, hogy attól tartottak, a torony tetejének faépítményét is lesodorja az orkán a templom mögött álló bazársorra és a paplakra.

14. kép A vihartól megtépázott kupola. 1907.³⁴

³⁴ DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archivum – Mikrofilmtár. Megjegyzés: A fénykép szerzője ismeretlen. A megrongálódott kupoláról az akkori fotótechnikával pillanatfelvételt készíteni nemigen lehetett, így a kép emlékekre épülő fotómontázs, amolyan a megéltek alapján elkészített korabeli rekonstrukció.

Óriási darabokban hullott le a fémborítás a torony kupolájáról a bérkocsik közé, sőt a szél elhordta azokat a Hal közbe, de még a templomtól távolabb fekvő harmadik-negyedik udvarra is, emellett a törmelék a templombazár üvegfedeleit is megrongálta, amelynek vas-konzolai jelenleg is tető nélkül árválkodnak. Kisvártatva az egész környéket rendőrök lepték el, akik igyekeztek távol tartani a báméskodókat a helyszíntől, mivel attól lehetett tartani, hogy az orkántól felszaggatott toronytetőről további részek válhatnak le, és okozhatnak balesetet. A harangozást pedig azonnal betiltották.³⁵

Valószínű, hogy a városban élőket kiemelten foglalkoztatta a templomtorony sorsa, hiszen az újság már a következő lapszámban folytatta a tudósítást a szakértői vizsgálat megkezdéséről, illetve fontos tájékoztatásként azt is közzétették, hogy a toronyzászló és maga a gömb is oldalra dőlt, sőt a vihartól erősen megtépázott kupolából szüette, korhadt gerendák álltak ki, amelyek igencsak veszélyesnek tűntek. Éppen ezért az egyház a rendőrség további segítségét kérte, így az akkori főkapitány még a viharos napon elrendelte a templom és környékének azonnali lezárását, illetve a harangozás és istentiszteletek tartását is ideiglenesen beszüntette. Rendeletéről még aznap délután írásban értesítette mind az egyházat, mind pedig a város vezetőségét. Döntését a főkapitány mindaddig életben akarta tartani, amíg a templomot egy szakértői bizottság meg nem vizsgálja, így további rendeleteit annak határozatától tette függővé.³⁶

Bár a szakértői jelentések még el sem készültek, máris felröppent a hír, hogy az épület olyan súlyos károkat szenvedett, miszerint a templomot nem lehet megmenteni, és így lebontása elkerülhetetlen. Már maga a cikk címe is lényegre törő volt: Lebontsák-e a Kistemplomot? „*A főkapitány elzáratta a Kistemplom környékét és bizonytalan időre bezáratta a templomot is. Tikos Imre városi mérnök, Széll Géza ács és Bardócz András rendőrbiztos megvizsgálták a pénteki orkán által megrongált tornyot és megállapították, hogy sürgősen helyre kell állítani, mert a torony gerendái korhadtak és szüettek, úgy hogy a torony állapota közveszélyes. Mint értesültünk, a ref. egyház a Kistemplom lebontását régóta tervezte már és most ez alkalomból napirendre fog kerülni az.*”³⁷

Az újságírók érdeklődése szerencsénkre az elkövetkező hetekben is kitartott. Szinte naponta láttak napvilágot újabb és újabb híradások, megszólaltatva közbiztonsági szempont-

³⁵ DEBRECZENI UJSÁG 1907. április 20: 3-4., illetve PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

³⁶ DEBRECZENI UJSÁG 1907. április 21: 4.

³⁷ DEBRECZENI UJSÁG 1907. április 25: 4.

ból a rendőrséget, illetve az egyháztanácstól is igyekeztek beszerezni a legfrissebb döntéseket. A beszámolók ekkor már azonban nem az épület bontásáról, csupán a torony állapotáról szóltak. Nyolc nappal a katasztrófa után 1907. április 27-én, szombaton a református egyház tanácstermében értekezletet hívtak össze, amelyen az egyháztanács számos tagja részt vett. Ekkor született meg az az indítvány, ami mellett a református egyház gazdasági bizottsága kardoskodott, miszerint a Kistemplom tornyának tetejét bontsák el, és ideiglenes tetőzettel fedjék le. A tárgyalást, illetve a döntést azonban az egyháztanács vasárnapra halasztotta.³⁸

Nem ült el viszont az a felvetés sem, hogy egy teljesen új templomot építsenek. Rövid hírben tudósítottak a vasárnapi presbiteri gyűlésen elhangzottakról, és érdekes újdonságként számoltak be arról az újra felröppenő felvetésről, hogy a renoválás mellett egy teljesen új templom építésének lehetősége is szóba került. *„A debreceni református egyház presbitériuma vasárnap délelőtti ülést tartott, amelyen a tagok nagy számmal vettek részt. Az ülés iránt a szokatlan érdeklődést felkeltette a gazdag tárgysorozat, amelyen a kistemplom megrongált tornyának renoválása és evvel kapcsolatosan egy másik templom építése is szerepelt. E tárgyban a presbiterium jelentős határozatot hozott, úgy hogy pár hó alatt új tető fogja disziteni a kistemplom tornyát... Végül a kistemplom megrongált tornyának kijavitása került szóba. Ebben a tárgyban a presbiterium egy nagy bizottságot küldött ki, amelynek feladata lesz, hogy a templom tornyának renoválását rövid időn belül eszközölhesse. Felhatalmazást adott a bizottságnak arra is, hogy olyan költségvetést csináljanak, amit a renoválás pontos végrehajtása megkövetel.”*³⁹

Néhány nap elteltével újabb terjedelmes írást közölt a lap, beszámolva az egyháztanács üléséről, a felmerült vitáról, az elkészült szakértői véleményekről, és azok eredményeiről, amelyeket azonban – ha csupán egy szótöbbséggel is de – leszavazott a testület. A tanácskozást K. Tóth Kálmán lelkész, a gyűlés elnöke nyitotta meg, Juhász Ignác, Vecsey Imre, Péntes Sándor, Kertész Mihály, Hódy Béla, Somogyi Pál, dr. Kola János, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, dr. Ujfalussy József, Otrókosi Végh János, illetve Tóth István, Latinovits Mihály és Garda Dezső szakértők társaságában.

Somogyi Pál egyházi főjegyző ismertette az orkán után kialakult addig ismert állapotokat. A károk elhárítására összeállított bizottságot egyébként az egyháztanács teljes felhatalmazással küldte ki, hogy a szemrevételezés után a tetőszerkezet elbontása, vagy kijavitása

³⁸ DEBRECZENI UJSÁG 1907. április 27: 5. illetve 1907. április 28: 3.

³⁹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. április 30: 2.

mellett foglalhassanak állást. Tóth István építész a terepszemle után leírta jelentését: „A toronytető három, erős talp-gerendán áll, a melyek közül a keleti fal felől levő derékban ketté van törve, a főgerendák elkorhadtak, a keresztgerendáknak a falba illesztett végei elrohadtak, sőt a falazat is meglazult, több gerendát már alá kellett támasztani, a deszkázat elkorhadt, a szarufák ócskák és gyöngék, a bádogfelületet 70-80 négyzetméternyi területen a vihar felszakgatta. Ha az orkán északkeletről vagy nyugatról jött volna, ledöntötte volna az egész toronytetőt.”⁴⁰ Aczél Géza, Latinovits Mihály és Garda Dezső pedig egyenesen a megrongált toronytető lebontását javasolták, helyébe pedig ideiglenes lapos toronytető építését indítványozták, mivel a kupola kijavítása meghaladta volna a 10.000 koronát, ráadásul úgy, hogy jóállást nem vállaltak érte, mert úgy tűnt, hogy a tetőzet már a kivitelezésekor is szerkezeti hibákat szenvedett. Külön érdekesség tehát, hogy a szóban forgó gyűlésen merülhetett fel talán először a lapos tető kialakításának ötlete.

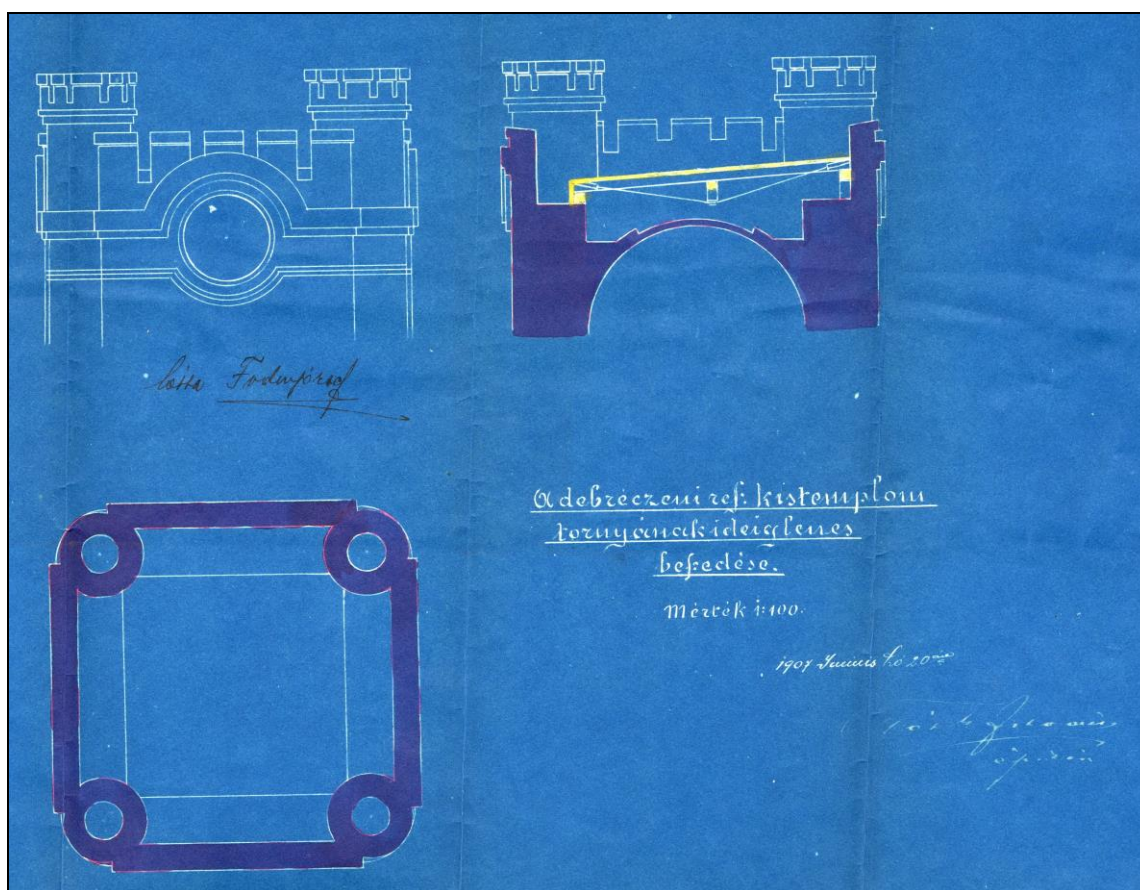
Ekkor hosszas vita vette kezdetét. Juhász Ignác szintén úgy ítélte meg a szakértői vélemények alapján, hogy a torony közveszélyessé vált, így tehát ő is amellet kardoskodott, hogy le kell bontani a kupolát, helyét pedig a már említett ideiglenes lapos tetővel kell lefedni, azonban hozzátette, hogy néhány év múlva le kellene bontani az egész régi templomot. Sokan helyeselték Juhász Ignác radikális álláspontját, amellyel jobbára megegyeztek a szakértői vélemények is, továbbá Vecsey Imre is emellett az elképzelés mellett foglalt állást. Otrókosi Végh János gondnok is osztotta Juhász Ignác véleményét, mivel ő már jó 16 évvel azelőtt közveszélyesnek ítélte meg a Kistemplom toronytetőzetét, amit akkoriban jelentett is. Kazinczy Gábor felvetette, hogy két pontosan számított költségvetést készíttessenek el. Az egyik a megrongált toronytető kijavítására, a másik pedig annak elbontására, és az új tetőzet kialakítására vonatkozzon. Ezután megejtették a szavazást, amelynek nem várt eredménye született, miszerint 6-7 arányban leszavazták a szakértőket.

Ekkor nem melleleg az új templom építését ismét napirendre tűzték a tanácskozáson. Hosszas vita után azonban mindössze abban állapodtak meg, hogy egy szűkebb körű újabb bizottságot hoznak létre, amely tovább tanulmányozza az esetet. Tagjai közé választották Aczél Gézát, Garda Dezsőt, Márton Imrét, valamint Juhász Ignácot, Latinovits Mihályt, Somogyi Pált, Tóth Istvánt és Vecsey Imrét. Ekkor már felmerült az a gondolat is, miszerint az

⁴⁰ DEBRECZENI UJSÁG 1907. május 4: 4.

új templomot nem is a Kistemplom helyére kellene emelni, hanem a kertiségek felé is lehetne terjeszkedni, ott kellene felépíteni egy új templomot. A tanácstagok viszont mindkét témában ismét elnapolták a döntést, pedig ekkorra már 16 nap telt el az eset óta. ⁴¹

A híradások ezek után több napig szüneteltek. Egy hét elteltével viszont – a viharkárok után lassan már egy hónappal! – egy szinte véglegesnek mondható döntésről számolhatott be a lap. Több költségvetést is készítettek mind a bontásról, mind a torony kijavításáról, illetve egy új kupola építéséről. Garda Dezső főmérnök pedig azzal a javaslattal állt elő – a tervrajzokat is bemutatva –, hogyan lehetne a toronytetőt bástyaszerű kiképzéssel átalakítani. Az ülésen résztvevők a gazdasági szempontokat is figyelembe véve szinte egyhangúan fogadták el ezt az elképzelést, mint lehetséges megoldást.

15. kép A torony bástyakiképzésének terve. 1907. ⁴²

⁴¹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. május 4: 4.

⁴² TÓTH ISTVÁN 1907. DMJV. PH. Főépítési Iroda. Építészeti Archivum – Mikrofilmtár. Kistemplom. Megjegyzés: A megrongálódott hagymasisak helyére Garda Dezső koncepciója alapján a már említett építész mellett Tóth István és Latinovics Mihály építész-mérnökökkel együttműködve tervezték meg a torony bástyaszerű kiképzését, amelynek kivitelezését a presbitérium Tóth István helybeli jó hírű építészre bízta.

A bizottság 1907. május 11-én délután 4 órakor hívta össze újabb ülését az egyház tanácsstermében. Ezen az összejövetelen K. Tóth Kálmán lelkész volt az elnök. Rajta kívül jelen volt még Balogh Ferenc, Garda Dezső, Hódy Béla, Juhász Ignác Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Latinovits Mihály, Márton Imre, Otrokocsi Péntes Sándor, Szele György, Tóth István, illetve dr. Ujfalussy József, valamint Végh János is. Külön érdekesség, hogy ezen az ülésen sem született meg a végső döntés, mivel a szakértők még hozzávetőlegesen sem tudták elkészíteni a költségvetést... Minderről a Vasárnapi ujság ekképpen tudósított. *„Az ülés megnyitása után Somogyi Pál egyházmegyei főjegyző bejelenti, hogy a költségvetés nem készült el, a gazdasági bizottsági elnöke sürgős ügyek miatt Budapestre utazott, de úgy állapodtak meg, az állás építését már hétfőn megkezdik, mert arra szükség lesz minden képen, akár lebontják a toronytetőt, akár kijavítják, de szükség van az állás megépítésére azért is, mert a tetőzet bádogrészének felszaggatott részei bármikor lehullhatnak és szerencsétlenséget okozhatnak.”*⁴³

Mindezek mellett ekkor Garda Dezső máv. főmérnök a bizottságnak tetsző gazdaságos új tervet mutatott be, amelyen a torony bástyaszerű kiképzése volt látható. A rajz bemutatása után úgy vélekedtek, hogy ez a megoldás *„igen csinossá tenné a tornyot és akkor rá lehetne építeni az új sisakfedelelet is.”*⁴⁴ Az ötlet tehát általában elnyerte a bizottság tetszését és meggyeztek, hogy ezt a megoldást fogják támogatni. Tóth István, Juhász Ignác, Kazinczy Gábor, Latinovits Mihály és Márton Imre felszólalásai után a kialakult veszély elhárításához szükséges állványzat kivitelezésére a szakértőbizottságot felhatalmazták.⁴⁵

A lap csaknem két hét után jelentkezett újabb, ezúttal szűkszavú beszámolóval, amely szerint végre megkezdődtek a munkálatok. *„Csaknem más félhónapi várakozás után hozzáfogtak a Kistemplom tornyának lebontásához. Az állványok megépítését már megkezdte Tóth István vállalkozó. Az állványokat előbb belülről építik meg s a toronyszoba 8 ablakából kettős gerendákon fog nyugodni a külső állvány. Pusztán az állványok megépítése két hetet vesz igénybe.”*⁴⁶

⁴³ DEBRECZENI UJSÁG 1907. május 12: 3-4.

⁴⁴ DEBRECZENI UJSÁG 1907. május 12: 3-4.

⁴⁵ DEBRECZENI UJSÁG 1907. május 12: 3-4.

⁴⁶ DEBRECZENI UJSÁG 1907. május 24: 4.

3. Isten malmai...

A következő beszámolóra ismételten több mint egy hónapot kellett várnia a debrecenieknek, viszont még ekkor, a viharkárokat követően két hónappal sem tudott az újság hírrel szolgálni arról, hogy végül is mi lesz a toronytető sorsa. Az építőmester, aki a megrongált rész bontását végezte, az egyháztanács döntését sürgette: kijavítsák a torony tetejét, vagy egyszerű, lapos toronysisakot építsenek, ugyanis a munkálatokat így nem tudták tovább folytatni!⁴⁷ Az események ezek után azonban némileg felgyorsultak, mutatja ezt, hogy a lapban ismét sűrűbben jelentek meg híradások, beszámolva arról is, hogy végül mégis a toronytető bástyaszerű kiépítése mellett döntöttek.

„A ref. egyháztanácsnak kiküldött bizottsága tegnap délelőtt 11 órakor tartott ülést, amelyen tudomásul vették Tóth István építész jelentését az állványok elkészültéről. Az eddig költségek aránylag igen kedvezőek. Még 4000 koronába sem kerültek az állványok. Délben Tóth István építész vezetése alatt Márton Imre, Otrókoci Végh János, Kazinczy Gábor és Garda Dezső bizottsági tagok fölmentek a toronyba és személyesen győződtek meg arról, annak kijavitása lehetetlen, tehát le kell bontani. A lebontást el is rendelték, úgy hogy ma már hozzá is fognak. Elhatározták továbbá azt is, hogy a tornyot bástyaszerűleg építik föl, lapos fedéllel, amely azonban alulról nem lesz látható, csupán a bástyafal. E célból a torony falazatát még 3 méternyire felemelik. A mostani tetőzet elbontása 5-6 hétig fog eltartani.”⁴⁸

Mindeközben a tűzoltóság kérvényt nyújtott be: miután a Kistemplom tornya a tűzország őrhelye is volt egyben, így arra kérték az egyházat, hogy olyan tetőzetet építtessen, amely alatt viharok esetén is meghúzódhat a toronyőr, viszont *„...a tűzország azon kérelmét, hogy megfigyelő szobát építsen az egyház számukra, nem teljesítették, mert ez a város kötelessége. Igen. De ha mindenben a városra támaszkodunk, akkor Debrecenből sohse lesz semmi sem.”*

⁴⁹ Ezek után a debreceni önkéntes tűzoltó egylet beadványt intézett a városhoz, hogy a Kistemplom tornyának tetején tűzjelző állomást létesítsen, amely a felmérések szerint mintegy 2.065 koronába került volna. *„A kérelem igen méltányos, mert a toronyőr jelző zászlóval mutatná a tűz irányát és így a tűzoltóság pillanat alatt tájékozódhatna. A város nem is térhet ki a közérdekű kérelem elől, sőt ha e kérelemmel nem fordultak volna hozzá, a nélkül is, köteles*

⁴⁷ DEBRECZENI UJSÁG 1907. június 16: 6.

⁴⁸ DEBRECZENI UJSÁG 1907. június 19: 4.

⁴⁹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 5: 4.

lenne a tűzoltóság számára megfigyelő állomást létesíteni. Ez minden jubileumnál fontosabb.”⁵⁰ Aczél Géza főmérnök a költségvetést ugyan megfelelőnek vélte, de az őrszoba és az állandó tüzérség létesítését feleslegesnek tartotta. A városi tanács ekkoriban tehát véglegesen még nem döntött az ügyben, így külön indoklást kért a tűzoltóságtól az őrszoba építésének szükségességéről, valamint arról, hogy egyáltalán lesz-e állandó tüzérség a toronyban.⁵¹

A bontások megkezdése után négy nappal már a torony tetőzetének nagyját leemelték, és már csak a ferdén álló zárógömb, és az azt tartó gerendázat állt, amit csigákkal terveztek leemelni a helyéről. A munkálatok ezen szakasza ismét csak felkeltette az akkori debreceniek érdeklődését, hiszen a templomok toronygombjából általában a korábbi időkből származó emlékek kerültek elő.⁵²

16. kép Felvétel a Kistemplom kupolájának állványzatáról. 1907.⁵³

⁵⁰ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 7. 4.

⁵¹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 12. 3.

⁵² DEBRECZENI UJSÁG 1907. június 23: 7.

⁵³ ZOLTAI LAJOS 1907: 123. Felvétel a Kistemplom kupolájának állványzatáról. Megjegyzés: Erdeti kópiája feltehetően a debreceni Déri Múzeum fotótárában található.

A következő napok beszámolóí tehát értelemszerűen mind a nagy szenzációról, a torony gömbjéről szóltak. Először is a munkálatok nehézségét emelte ki a cikk szerzője, majd hangot adott annak a találgatásnak, vajon mit is rejthet a gömb? Korábban – 1727-ben – egy tűzvészt követően épült a hagymakupola, tetején a mintegy 250 kg-os toronygombbal és a nagyjából 1 méter átmérőjű rézcsillaggal. A vitorlára – ahogy korábban már említettük – Debrecen város akkori főbírójának, Baranyi Mihálynak a monogramja került.

A helyi sajtó 1907. június 27-e és július 2-a között ismét szinte napról napra számolt be az eseményekről: „...Az óriás magasban levő gömb megközelítése sok nehézséggel járt. Szakértőknek is sok gondot és fáradságot okozott a bontáshoz szükséges állás elkészítése, melyet tegnap befejeztek a munkások. Ma felülvizsgálják s ha kifogás alá nem esik, hozzáfognak még a délelőtt folyamán a gömb levételéhez. Ha lehetséges lesz, sértetlen állapotban, egy darabban fogják a levételt eszközölni.”⁵⁴

„Nagy néző közönsége volt tegnap a kistemplom tornya tetején folyó munkának. A toronygömb levételére tegnap került sor. A szédítő magasban 5 munkás dolgozott: Nagy Sándor, Szöllősi Mihály, Kátai János, Zöld Samu és Lakatos Imre. A csigát délelőtt erősítették fel, a toronygömböt pedig kötelekkel körülkötözték. Délután elfürészelték a toronygömböt tartó oszlopot és a gömböt leeresztették az állványig. A munkások a szédületes magasban lassan haladhattak a munkával és igazán csoda, hogy olyan csekély napibéréért ilyen veszedelmes munkára vállalkoztak. A toronygömböt, amelyet 1722. évben tették a templom tornyára, ma eresztik le. A gömb belsejében állítólag csak egyetlen okmány van.”⁵⁵

„Nagy közönség nézte napokon keresztül a Kistemplom toronytetőjén folyó nyaktörő munkát. A veszedelmes munkát – szerencsére – baleset nélkül végezték el az ügyes munkások. Igazán csoda, hogy ilyen munkára oly olcsón akadtak vállalkozók. A toronygömböt tegnap délben eresztették le csigán a földre. Hatalmas gömb ez, az ürtartalma lehet vagy 25 hektoliter. A gömböt délután a ref. egyház udvarára szállították, ahol vasárnap délelőtt 10 órakor fogják felbontani az egyháztanács tagjainak jelenlétében.”⁵⁶

A szenzáció azonban – mint néhány nap elteltével kiderült – ezúttal elmaradt. Nem véletlen a cikk címe sem, ami tömör, de lényegre törő: Az üres toronygömb. „A közönséget napok óta gyötörte a kíváncsiság, hogy mi lehet a Kistemplom tornyáról levett gömbben. Vasár-

⁵⁴ DEBRECZENI UJSÁG 1907. június 27: 4.

⁵⁵ DEBRECZENI UJSÁG 1907. június 28: 5.

⁵⁶ DEBRECZENI UJSÁG 1907. június 29: 5.

nap délelőtt bontották fel a vörösrézből készült gömböt a ref. egyháztanács tagjainak jelenlétében. A két részre szedett gömb üres volt, nem volt benne semmi írás, csak por és korom. A toronyőr lakásából gomolygó füst ugyanis a réseken keresztül a gömbbe hatolt és valóságos füstemésztővé lett. Vagy métermázsányi korom gyült így össze benne az idők folyamán. A gömb vörösréz tartalma megér mintegy 600 koronát. Még nem határoztak afelett, mi legyen a sorsa a gömbnek: átadják-e a városi múzeumnak vagy megőrizze-e maga az egyház. Vannak, akik értékesíteni akarják.”⁵⁷

Később ki is derült, hogy ki volt az, aki ezt az indítványt útjára bocsájtotta, ugyanis a lapban megírták, a bizottságnak „...*Otrokocsi Végh János gazda jelentette, hogy a Kistemplom vörösréz toronygömbje értékes és azt el kellene adni. Bejelenti, hogy a toronygömbre több ajánlat érkezett be hozzá. A bizottság jelentést tesz erről a presbiteriumnak, hátha nem akarja értékesíteni a gömböt.*”⁵⁸ A kupola elbontását 1907. július 4-én, csütörtökön a viharok után majd két és fél hónappal be is fejezték. A munkálatok addig mintegy 5.200 koronájába került az egyháznak, a bástyaépítés költségelőirányzata pedig további 2.200 koronára rúgott, így nem is csoda, hogy lehetőségként felmerült a toronygömb értékesítése.

Zoltai Lajos múzeumőr egyébként több képet is készített a Kistemplom tornyán lévő állványokról, a gömb levételéről, illetve később engedélyt kapott arra is, hogy a toronyból a város látképéről is felvételeket készíthessen. A ritkaságszámba menő fotókat a Városi Múzeum gyűjteményében helyezték el.”⁵⁹ Ahogy azt már fentebb írtuk „a korabeli színesfém lobbí” ellenében viszont a múzeum kérvényezte, hogy a Kistemplom toronygömbjét, vitorláját és csillagát az egyház engedje át számukra.⁶⁰ A kérés végezetül részint meghallgatásra talált, ugyanis a csillag és a zászló valóban bekerülhetett a helytörténeti gyűjteményébe.⁶¹ Mivel azonban korábban a gazdasági bizottság javasolta a Kistemplom lebontott toronygömbjének eladását, annak sorsa egészen szeptemberig függőben maradt, majd „Salamoni döntés” született. A toronygömb nem került be a Városi Múzeum gyűjteményébe, viszont nem is értékesítették, ugyanis „...*az egyháztanács Kiss Albert lelkes indítványára kimondotta, hogy a göm-*

⁵⁷ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 2: 5.

⁵⁸ DEBRECZENI UJSÁG 1907. augusztus 18: 2.

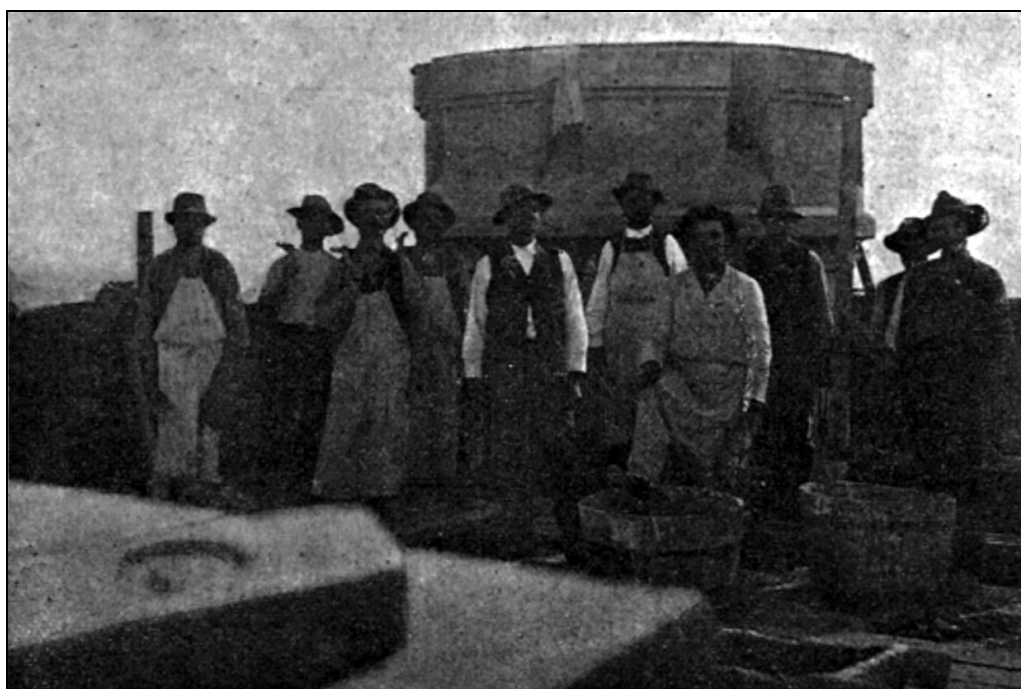
⁵⁹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 14: 5.

⁶⁰ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 13: 2.

⁶¹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 16: 3.

böt nem adja el, hanem megtartja, hátha később épül még olyan ref. templom, amelynél felhasználható lesz.”⁶²

A további beszámolók elsősorban nem a munkálatokról, hanem az ahhoz kapcsolódó egyéb kérdésekkel foglalkoztak: feltehetően érdekelhette a debreceni polgárokat, vajon mennyibe is kerül majd a templomtorony felújítása? A lap munkatársa ennek a témának is utána járt „Mibe kerül a toronylebontás?” című cikkében. Az újságíró szakmához híven – ha már konkrét eseményről, fejleményről nem is tudtak írni a rekonstrukcióval kapcsolatban – minden, a témával egybevágó kérdést körüljártak, kezdve a költségekkel, majd folytatva a sort a biztonsági kérdésekkel a Debrecenben annyira jellemző tűzvészek kapcsán: a tűzjelző állomás kialakításával, a toronyóra megépítésével, és végül arról is beszámolva, hogy Zoltai Lajos műzeumőr engedélyt kapott, hogy látképeket készítsen a városról, a torony tetejéről. Mindezek az írások semmi más célt nem szolgáltak, mint azt, hogy életben tartsák az olvasók figyelmét mindaddig, amíg valami érdemlegesről be nem számolhatnak.

17. kép A bontást végző kőművesek, akik a templom bástyaszerű toronyfedésén is mukálkodtak. 1907.⁶³

⁶² DEBRECZENI ÚJSÁG 1907. szeptember 10: 3. Megjegyzés: A vasárnap délelőtt 10 órakor tartott gyűlésen a debreceni ref. egyház tanácsa Kiss Albert lelkész és Bészler Károly városi tanácsnok elnökletével a nyári hónapok alatt elintézetlenül maradt ügyeket tárgyalta meg Somogyi Pál főjegyző előadásában.

⁶³ ZOLTAI LAJOS 1907: 124. Megjegyzés: A Zoltai Lajos által készített fotó azokat az életüket kockáztató, vakmerő kőműveseket ábrázolja, akik leemelték a torony két métert is meghaladó gömbjét illetve akik a templom új bástyatornyocskáinak falait is rakták.

3. Megáll az idő?!

Idővel felmerült, hogy a torony átalakításával nem lehetne-e egybekötni azt a régi tervet, amely szerint világító órával látnák el a Kistemplomot? „*A világító órára néhai Steinfeld Mihály mintegy másfél évtized előtt 2000 koronás alapítványt tett, amely az időközi kamatokkal azóta a 4000 koronát is megközelíti. A terv ez összeg keretén belül már megvalósítható és most itt is van rá a kedvező alkalom, hogy megvalósítsák. Az ötlet mindenestre elég alkalmas arra, hogy vele foglalkozzanak az illetékesek.*”⁶⁴ Néhány nap múlva azonban kiderült, hogy a város ebbe a munkálatba nem foghat bele, mivel „*...Steinfeld Antal azzal a határozott kikötéssel adta az alapot, hogy az kamatoztassék s ha az összeg kiegészül, akkor a Nagytemplom homlokzatán állítsák fel a világító órát.*”⁶⁵ Így a református egyház meg is hozta döntését, idővel elkészíti az üvegborítású órát, azonban a kitételnek megfelelően azt a Nagytemplom timpanonjának közepén helyezik majd el.

Ezek után egy újabb színes híradás következett, amelynek egyedüli témája a Kistemplom óramutatója volt, nevezetesen az az anomália, hogy a kis- és a nagymutató – funkcióját tekintve – éppen fordítva működik. Több mint száz év elteltével megállapítható, hogy a Kistemplom toronyórája mindig is szolgáltatott – így napjainkban is, amikor a toronyba feljutó avatatlan látogatók beleakadnak a kiálló órarúd valamelyikébe, több fordulattal rúgva ezáltal arrébb a négy óra egyikének mutatóját – beszédtemát a városlakóknak, és témát az újságíróknak. „*Az idegen, ha Debrecenbe téved, a toronyóráról nézi az időt és ilyenkor rendesen tévedésbe esik, mert itt az a visszasság van, hogy a nagymutató mutatja az órát, a kismutató pedig a negyedórát, holott ez éppen fordítva van más városokban. Ez a körülmény most, a mikor a Kistemplom tetőjavítási munkálatai miatt az óra is átalakítás alatt áll, annál is inkább méltó az illetékes körök figyelmébe, mert most minden külön költség nélkül megtehetik a helyes időjelzést, t.i. az óramutatók felcserélését. Ezért különben jártak tegnap a polgármesternél is, aki illetékes helyen felemlíti ezt a kívánságot.*”⁶⁶

Végül, csaknem négy hónappal a viharkárok után arról számolhatott be az újság, hogy a munkálatok elkészültek. Megkezdődhetett az állványok bontása, és ami további örömhír

⁶⁴ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 13: 4.

⁶⁵ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 16: 4.

⁶⁶ DEBRECZENI UJSÁG 1907. augusztus 3: 4.

volt az akkori városlakóknak, hogy az óramutatók járását is felcserélték az akkor már általánosan elterjedt szabványra. Hiába, így múlnak el a cívisváros egyes különkségei, de sebaj, termelődik helyette napjainkban is újabb és újabb érdekesség...

4. Kicsit sárga, kicsit csonka... de a miénk!

A sok viszontagságot látott Kistemplom tornyán az ablakokat kicserélték, és a bástyatető is elkészült végül, amit akkor cementburkolattal fedtek és lapos sisakfedéllel láttak el, amely azonban alulról nem volt látható. A munkálatok végeztével a torony magassága 48 méterről 36 méteresre csökkent.⁶⁷

18. kép A Csonkatemplom látképe. 1907.⁶⁸

⁶⁷ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 30: 5., valamint PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

⁶⁸ ZOLTAI LAJOS 1907: 124. Megjegyzés: Erdeti kópiája feltehetően a debreceni Déri Múzeum fotótárában található.

„...Kissé furcsa ugyan a debreceni ember szemének a torony bástyaszerű kiképzése, de idővel majd megszokja mindenki. Külföldön sok olyan torony van. Ma már visszahelyezik az óralapokat is, úgy, hogy a jövő héten az óra is járni fog és akkor hozzáfoghatnak az állványok lebontásához is.”⁶⁹ Viszont „...az őrszoba felépítéséről, úgy látszik, teljesen letettek és így az önkéntes tűzoltó-egylet kérelme, hogy állandó tűzjelző állomás legyen a Kistemplom tornyában, a garasoskodáson megdőlt.”⁷⁰

Az építkezés ellenőrzésére kiküldött bizottság 1907. augusztus 17-én, szombaton délelőtt 11 órakor tartotta meg ülését a református egyház tanácstermében Juhász Ignác elnöklésével. Először megtárgyalták a vállalkozó munkakimutatását, majd kiutalták az építési költség második részletét is. A toronytető lebontása és a bástya kialakítása ekkorra már nagyjából 15.000 koronát tett ki, viszont a kivitelező jelentésében kitért arra is, hogy a torony belsejében is lennének még javítási munkálatok, nem beszélve arról, hogy a külsejét le kellett volna festeni – hiszen gyermekkori emlékeim szerint a színe akkor még sárga volt, majd az újabb felújítást követően rekonstruálták a barokk kori, református templomokra olyannyira jellemző törtoffhér színűre a szentélyt.

A gyűlésen elhatározták tehát, hogy az egyháztanácsnak erről jelentést tesznek, mivel erre nézve nem kaptak külön megbízatást. Mindezek mellett arról is döntöttek, hogy a bontási munkálatok alkalmával azokat, akik a legveszélyesebb munkákat végezték, megjutalmazzák és ezt fel is terjesztették a presbitériumnak. Ugyanezen a tanácskozáson azonban a bizottság arról is határozott, hogy nem fogadják el a Földvári cég villámhárítóra vonatkozó ajánlatát, és kijelentették, hogy azt egyelőre nem is állítják, így a Kistemplom vadonatúj magaslati pontja – meglepő ugyan – továbbra is ki volt téve a vihar- és tűzkároknak...⁷¹

Tizenegy nappal később, 1907. augusztus 28-án a Kistemplom tornyának helyreállítására kiküldött bizottság azonban újabb ülést tartott Juhász Ignác vezetésével. Ekkor pedig az a döntés született, hogy „...a torony új teteje kirívó a régi avult torony alsó építményével szemben, miért is helyre kell állítani külsőleg is a Kistemplomot. Az ujravakolás és festés 3.100 koronába kerül, a mi igazán csekélység, mert utóvégre a város szépészetének érdeke is megkívánja ezt az áldozatot, egyébként – előbb-utóbb ugyanis helyre kellene állítani az ódon templo-

⁶⁹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. augusztus 13: 4.

⁷⁰ DEBRECZENI UJSÁG 1907. július 30: 5.

⁷¹ DEBRECZENI UJSÁG 1907. augusztus 18: 2.

mot.”⁷² Az egyháztanács egy hónapos huzavona után végül megszavazta a templom egészére vonatkozó renoválást, a költségekre viszont már csak 2.300 Koronát helyeztek letétbe.⁷³ A munka végül elkészült, és így majd fél év elteltével új pompájában fogadhatta híveit a címisek szóhasználatában napjainkra teljesen elfogadottan Csonkatemplomnak nevezett Kistemplom.

19. kép A Csonkatemplom napjainkban⁷⁴

⁷² DEBRECZENI UJSÁG 1907. augusztus 29: 4., illetve 1907. szeptember 3: 2.

⁷³ DEBRECZENI UJSÁG 1907. szeptember 29: 6.

⁷⁴ PAPP JÓZSEF fotója

A XX. század harmadik évtizedében azonban ismét csak megpecsételődni látszott a templom sorsa, ugyanis 1924-ben újabb jelentős elhajlást és repedést észleltek a boltozaton. Gerendatámaszokat készítettek és az épületet újfent bezárták. A szakértők ismét a templom lebontása mellett érveltek, viszont Schulek János budapesti műépítész a nagy múltú szentély hagyományai miatt az épület megerősítését javasolta. Úgy vélte, javíthatók a felfedezett szerkezeti hibák. Amikor kiderült, hogy a bekövetkezett válság miatt 1927-ben értékét veszítette az építési alap, elfogadták a felújítási tervet. Az elképzelést helyi vállalkozók, Asztalos András, illetve a Széll és fia cég valósította meg. A munkálatok során öt pillért kicseréltek, mindezek mellett azonban további előre nem látott problémákat is orvosolni kellett. A teljes külső tatarozás és az orgona javítása után 1928 szeptemberében vehették újra birtokba az akkor ismét megújult Kistemplomot...⁷⁵

20. kép A Kistemplom belső tere az orgonával ⁷⁶

⁷⁵ PAPP JÓZSEF 2013. szeptember: 4-5.

⁷⁶ PAPP JÓZSEF fotója

Irodalomjegyzék

DEBRECZENI UJSÁG

- 1907 *Nagy vihar Debrecenben. Ítélet-idő. Eső, jég és szélvihar.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 91. szám. 1907. április 20. 3-4.
- A Kistemplom tornya. Szakértők vizsgálata. Betiltott istentisztelet.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 92. szám. 1907. április 21. 4.
- Lebontsák-e a Kistemplomot?* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 95. szám. 1907. április 25. 4.
- Mi lesz a Kistemplom tornyával?* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 97. szám. 1907. április 27. 5.
- Uj tető a kistemplomon.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 98. szám. 1907. április 28. 3.
- A kistemplom tornya. A renoválást elhatározták. Presbiteri gyűlés.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 99. szám. 1907. április 30.
- Az orkán okozta károk.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 100. szám. 1907. május 1. 4.
- A kistemplom sorsa. Vita a lebontás felett. Szakértők véleménye.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 102. szám. 1907. május 4. 4.
- Tető helyett bástya. Veszélyes toronytető. Mi lesz a Kistemplommal?* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 108. szám. 1907. május 12. 3-4.
- Bontják a Kistemplom tornyát.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 117. szám. 1907. május 24. 4.
- Bontják a Kistemplom tornyát.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 136. szám. 1907. június 16. 6.
- Ma kezdik meg a Kistemplom toronytetőjének bontását.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 138. szám. 1907. június 19. 4.
- Bástya a Kistemplom tornyán.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 142. szám. 1907. június 23. 7.
- A Kistemplom toronygombja.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 145. szám. 1907. június 27. 4.

- Leemelték a Kistemplom toronygömbjét.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 146. szám. 1907. június 28. 5.
- Levették a toronygömböt.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 147. szám. 1907. június 29. 5.
- Az üres toronygömb.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 148. szám. 1907. július 2. 5.
- A kistemplom építéséről.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 150. szám. 1907. július 4. 1-2.
- Mibe kerül a toronylebontás?* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 151. szám. 1907. július 5. 4.
- Tűzjelző állomás a Kistemplom tornyán.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 153. szám. 1907. július 7. 4.
- Az állandó tűzőrség.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 157. szám. 1907. július 12. 3.
- Presbiteri gyűlés. A kistemplom toronygömbje.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 158. szám. 1907. július 13. 2.
- Alapítvány a világitó órára.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 158. szám. 1907. július 13. 4.
- Debrecen látképe.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 159. szám. 1907. július 14. 5.
- Presbiteri gyűlés. Az egyháztanács határozatai.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 160. szám. 1907. július 16. 3.
- A debreceni világitó óra.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 160. szám. 1907. július 16. 4.
- Kész a Kistemplom bástyája.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 172. szám. 1907. július 30. 5.
- Az óramutató.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 176. szám. 1907. augusztus 3. 4.
- Kész a toronytető.* Debreczeni Ujság XI. évfolyam 184. szám. 1907. augusztus 13. 4.

Elkészült a toronybástya. Jutalom a munkásoknak. Eladják a toronygömböt. Debreczeni Ujság XI. évfolyam 188. szám. 1907. augusztus 18. 2.

Javítások a Kistemplomon. Debreczeni Ujság XI. évfolyam 196. szám. 1907. augusztus 29. 4.

PAPP JÓZSEF

2013

Debrecen legrégebbi temploma, a református kistemplom. Múltunk. Városközpont Magazin XX. szám. 2013. szeptember. 4-5. Lásd bővebben: <http://www.varoskozpont.hu/wp-content/uploads/magazine/20/index.html> Az oldal utolsó megtekintése: 2017. XII. 14.

ZOLTAI LAJOS

1907

A kistemplom építéséről. Debreczeni Ujság XI. évfolyam 150. szám. 1907. július 4. 1-2.

1908

A debreczeni kistemplom története. A Debreczeni Képes Kalendáriom ismeretterjesztő és szépirodalmi része. Debreczeni Képes Kalendáriom VIII. évfolyam. Nyomtatja és kiadja Debreczen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata. 1908. 121-125.

Képjegyzék

A DEBRECENI KISTEMPLOM 1827-1876. KÖZÖTT. EKKOR MÉG ÁLLT A TEMPLOM KERÍTÉSE

1827-1876 *Kistemplom.* DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár.

A KISTEMPLOM ÁBRÁZOLÁSAI KÜLÖNBÖZŐ CÉHLEVELEKEN

(é. n.) *Kistemplom.* A Piac utcát ábrázoló grafika részlete. DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár. A céhlevelek eredeti példányait a debreceni Déri Múzeumban őrzik.

A KISTEMPLOM, EGY A FŐUTCÁT ÁBRÁZOLÓ XIX. SZÁZADI GRAFIKÁN

(é. n.) *Kistemplom.* DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár.

A KISTEMPLOM LÁTKÉPE A KOSSUTH UTCA FELŐL 1896-1907. KÖZÖTT

1896-1907 *Kistemplom.* DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár.

A KISTEMPLOM ÓRALAPJÁNAK EGYKORI MUTATÓI

(é. n.) *Kistemplom.* DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár. A Kistemplom mutatói a debreceni Déri Múzeum állandó Helytörténelmi kiállításán napjainkban is láthatók.

A PIAC UTCA LÁTKÉPE 1901-1907. KÖZÖTT EGY KÉPESLAPON

1901-1907 *Kistemplom.* DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár.

A VIHARTÓL MEGTÉPÁZOTT KUPOLA

1907 *Kistemplom.* DMJV. PH. Főépítészeti Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár. A fotómontázs szerzője nem ismert.

ENDRÉDI JÓZSEF

1731-1767 A szűcs céh szabadulólevelének metszete 1783-ból. Részlet. Megjegyzés: Egyik 1783-ra keltezett eredeti példánya a debreceni Déri Múzeumban található. Lásd még: <http://www.haon.hu/orzik-debrecen-tornyait-nagy-epuleiteit/3564472> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

KOVÁTS GYÖRGY

1752 Kéziratos várostérkép. OSZK. TK. 107. Növedéknapló 1954. B 2864. sz. *M?P.* 65. Lásd bővebben: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=000107> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

PAPP JÓZSEF

(é. n.) *A Kistemplom belső tere az orgonával.*

(é. n.) *A Csonkatemplom napjainkban.*

SZKALNTZKY ANTAL

1862 *A Kistemplom oldalsó homlokzata.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen.

TÓTH JÁNOS

1907 *A torony bástyakiképzésének terve.* Kistemplom. DMJV. PH. Főépítési Iroda. Építészeti Archívum – Mikrofilmtár.

ZOLTAI LAJOS

1907 *Felvétel a Kistemplom kupolájának állványzatáról.* A Debreczeni Képes Kalendárium ismeretterjesztő és szépirodalmi része. Debreczeni Képes Kalendárium VIII. évfolyam. Nyomtatja és kiadja Debreczen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata. 1908. 123.

A bontást végző kőművesek, akik a templom bástyaszerű toronyfedésén is munkálkodtak. A Debreczeni Képes Kalendárium ismeretterjesztő és szépirodalmi része. Debreczeni Képes Kalendárium VIII. évfolyam. Nyomtatja és kiadja Debreczen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata. 1908. 124.

A Csonka templom látképe. A Debreczeni Képes Kalendárium ismeretterjesztő és szépirodalmi része. Debreczeni Képes Kalendárium VIII. évfolyam. Nyomtatja és kiadja Debreczen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata. 1908. 124.

YBL MIKLÓS – POLLACK ÁGOST

1841-1842 *A Kistemplom főhomlokzasti terve. Első változat.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 5. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-fohomlokzat> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom hátsó homlokzata. Első változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 6. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-hatso-homlokzat> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom oldalsó homlokzata. Első változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 7. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-oldalhomlokzat> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom keresztmetszete. Első változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 8. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-keresztmetszet> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom hosszmetzete. Első változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 9. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-hosszmetzet> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom főhomlokzati vázlata a meglévő és a tervezett épülettel. Első változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 10. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-fohomlokzati-vazlat-meglevo-es-tervezett-epulet-konturvonalai> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom főhomlokzata. Második változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 14. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/masodik-valtozat-fohomlokzat> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom főhomlokzata. Második változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 14.

Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/masodik-valtozat-fohomlokzat> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom oldalsó homlokzata. Második változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 15. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/első-valtozat-oldalhomlokzat> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.

A Kistemplom keresztmetszete. Második változat. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Debrecen. Leltári szám: TtREL II. 29. c. 8. Lásd bővebben: <http://ybl.bparchiv.hu/masodik-valtozat-kerestmetszet> A letöltés ideje: 2017. XII. 13.